

ДЕРЖАВНИЙ ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«Запорізький національний університет»
Міністерства освіти і науки,
молоді та спорту України

Заснований
у 1997 р.

Свідоцтво про державну реєстрацію
друкованого засобу масової інформації
Серія КВ № 15436-4008 ПР,
22.06.2009 р.

Адреса редакції:

Україна, 69600,
м. Запоріжжя, МСП-41,
вул. Жуковського, 66

Телефон

для довідок:
(061) 289-12-26

В і с н и к

**Запорізького національного
університету**

- **Педагогічні науки**

№ 2(18), 2012

Запоріжжя 2012

Вісник Запорізького національного університету: збірник наукових праць. Педагогічні науки / Головний редактор Локарєва Г.В. – Запоріжжя: Запорізький національний університет, 2012. – 208 с.

Затверджено як наукове фахове видання, у якому можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук (постанова президії ВАК України №1-05/1 від 10 лютого 2010 р.)

Затверджено вченою радою ЗНУ (протокол засідання № 2 від 30.10.2012 р.)

Редакційна рада

Локарєва Г.В., доктор педагогічних наук, професор – головний редактор

Шевченко Н.Ф., доктор психологічних наук, професор –

заступник головного редактора

Конох А.П., доктор педагогічних наук, доцент – відповідальний секретар

Філь О.В., кандидат педагогічних наук – відповідальний редактор

Редакційна колегія

Байкіна Н.Г.	– доктор педагогічних наук, професор
Євтух М.Б.	– доктор педагогічних наук, професор, академік,
дійсний член АПН України
Зверєва І.Д.	– доктор педагогічних наук, професор
Іваненко В.К.	– доктор педагогічних наук, професор
Іваницький О.І.	– доктор педагогічних наук, професор
Міщик Л.І.	– доктор педагогічних наук, професор
Павленко А.І.	– доктор педагогічних наук, професор
Пахомова Т.О.	– доктор педагогічних наук, професор
Приходько М.І.	– доктор педагогічних наук, професор
Харченко С.Я.	– доктор педагогічних наук, професор
Пономаренко О.В.	– кандидат педагогічних наук, доцент

Збірник наукових праць

Вісник Запорізького національного університету
Педагогічні науки
№2(18), 2012

Технічний редактор – *С.О.Борю*

Верстка, дизайн-проробка, оригінал-макет і друк виконані
у видавництві Запорізького національного університету
тел. (061) 228-75-47

Підписано до друку 20.12.2012. Формат 60 x 90/8.
Папір Data Copy. Гарнітура «Таймс».
Умовн.-друк. арк. 21,25.
Замовлення № 392. Наклад 100 прим.

Запорізький національний університет

69600, м. Запоріжжя, МСП-41
вул. Жуковського, 66

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції
ДК № 2952 від 30.08.2007

Таблиця 8 – Хімічна складова контрольної виробничої функції

Виробнича функція	Загальнопредметні (професійні) компетенції	Предметні компетенції з хімії
Контрольна	Контроль за дотриманням технологічних процесів у захисті рослин	Здійснення розрахунків, статистичної та графічної обробки результатів дослідження відповідних об'єктів з метою встановлення їх відповідності загальноприйнятим стандартам і нормативам
	Контроль за ефективністю використання засобів захисту (протруювання насіння, оброблення рослин під час вегетації і т.д.)	Виявлення взаємозалежності між складом, будовою, властивостями (біологічними функціями), застосуванням неорганічних й органічних сполук та їх впливом на довкілля з метою прогнозування соціальних і екологічних наслідків використання добрив і пестицидів

Висновки з дослідження. Предметні компетенції з хімії є хімічною складовою загальнопредметних (професійних) компетенцій та виробничих функцій майбутніх фахівців із захисту рослин.

Перспективу подальших досліджень вбачаємо в розробці методики формування предметних компетенцій з хімії у процесі вивчення нормативної дисципліни «Хімія (фахове спрямування)» студентами напряму підготовки «Захист рослин».

ЛІТЕРАТУРА

1. Галузевий стандарт вищої освіти України. Освітньо-професійна програма підготовки бакалавра напряму підготовки 6.090105 «Захист рослин», кваліфікація 3212 «Інспектор із захисту рослин». – К. : Офіц. вид. – 2009. – 58 с. – (Галузевий стандарт вищої освіти України).
2. Галузевий стандарт вищої освіти України. Освітньо-кваліфікаційна характеристика бакалавра напряму підготовки 6.090105 «Захист рослин», кваліфікація 3212 «Інспектор із захисту рослин». – К. : Офіц. вид. – 2009. – 77 с. – (Галузевий стандарт вищої освіти України).
3. Біла книга національної освіти України : (проект) [Електронний ресурс] / Акад. пед. наук України ; ред. В. Г. Кремень. – К., 2009. – 185 с. – Режим доступу : <http://www.ukraine3000.org.ua/img/forall/Ped.pdf>.

УДК 378:81'253

ДІАГНОСТИКА СТУДЕНТІВ ЯК ЗАСІБ АНАЛІЗУ РІВНЯ СФОРМОВАНOSTІ ПРОФЕСІЙНИХ ЯКОСТЕЙ ПЕРЕКЛАДАЧА

Кокнова Т. А., викладач

Державний заклад «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка»

У статті розглядаються можливості проведення діагностики професійних якостей перекладача в студентів під час навчання у Вищій школі. Визначені критерії та рівні для їх оцінки, визначені принципи та етапи для проведення діагностики, а також визначений діагностичний інструментарій, який можливо використовувати для аналізу та оцінки професійних якостей перекладача.

Ключові слова: професійні якості перекладача, критерій, діагностика професійних якостей.

Кокнова Т.А. ДИАГНОСТИКА СТУДЕНТОВ КАК СПОСОБ АНАЛИЗА УРОВНЯ СФОРМИРОВАННОСТИ ПРОФЕССИОНАЛЬНЫХ КАЧЕСТВ ПЕРЕВОДЧИКА / Государственное учреждение «Луганский национальный университет имени Тараса Шевченко», Украина.

В статье автор рассматривает возможности проведения диагностики профессиональных качеств переводчика у студентов во время обучения в Высшей школе. Определены критерии и уровни для их оценки, определены принципы и этапы для проведения диагностики, а также определен диагностический инструментарий, который возможно использовать для анализа и оценки профессиональных качеств переводчика.

Ключевые слова: профессиональные качества переводчика, критерий, диагностика профессиональных качеств.

Koknova T.A. DIAGNOSTIC ANALYSIS OF STUDENTS FOR PROFESSIONAL QUALITIES AS TRANSLATORS OR INTERPRETERS / State Establishment «Lugansk National Taras Shevchenko University», Ukraine.

In the article the author considers the possibility of diagnostics of professional qualities of a translator with the students during the training in the Higher school. Defined criteria and standards for their evaluation, the principles and stages for carrying out of diagnostics, as well as the diagnostic tools that may be used for the analysis and estimation of the professional qualities of a translator.

Keywords: professional qualities of a translator, a criterion diagnostics of professional qualities.

Фінальною метою реформування національної системи освіти виступає досягнення Україною європейських та світових норм і стандартів. Однією з таких норм, що протягом тривалого часу застосовується у світовій практиці та останнім часом широко впроваджується в освітній процес нашої країни, виступає система діагностики професійних якостей у студентів за різними напрямками професійної підготовки.

Система діагностики професійних якостей у майбутніх спеціалістів передбачає аналіз освітнім закладом або установою, що надає освітні послуги можливих недоліків у власній роботі, пошук шляхів удосконалення навчально-виховного процесу та визначення перспектив для розвитку необхідних для майбутньої професійної діяльності професійних якостей. Своєчасний аналіз рівня сформованості професійних якостей майбутніх спеціалістів є передумовою успішності та затребуваності установи на ринку освітніх послуг. Треба зазначити, що проблема менеджменту та моніторингу якості професійних якостей в майбутніх перекладачів знайшли своє відображення в наукових розвідках А.Борисюк, Р.Гейзерська, В.Савищенко, З.Замкова, Л.Кайдалова, М.Лобур та ін.

Як зазначається, діагностика рівня сформованості професійних якостей спеціалістів під час навчання у ВНЗ залишається одним із пріоритетних завдань, що стоять перед національною освітою в цілому та перед кожним навчальним закладом зокрема. Хоча опрацювання наукових досліджень, пов'язаних з проблемою визначення шляхів діагностики професійних якостей в майбутніх перекладачів, ще не отримали належної теоретичної і методичної розробки.

З огляду на вищевикладене мета статті полягає у визначенні критеріїв, принципів та процедури організації і проведення діагностики студентів як засобу аналізу рівня сформованості професійних якостей у майбутніх перекладачів.

Навчальний заклад як установа, що протягом навчання покликана формувати професійні якості, є зацікавленою у виявленні реального рівня сформованості професійних якостей фахівця.

Діагностику професійних якостей у майбутніх перекладачів ми пропонуємо реалізовувати у двох напрямках: у формі інтерв'ю (усного опитування) та анкетування (письмового опитування). Ми погоджуємося із думкою В.Загвязинського та Р.Атаханова [1], що кожна із визначених нами форм має свої слабкі та сильні сторони. Саме тому, поєднуючи ці дві форми діагностики, ми намагаємося поєднати їх сильні сторони, з одного боку, охопити дослідженням велику кількість респондентів та в живому контакті з ними оцінити комунікативні якості майбутніх перекладачів, а також рівень їхньої філологічної грамотності.

Перш за все, для оцінки професійних якостей перекладача слід виділити критерії для їх оцінки. Аналізуючи професійні якості, ми виділили три основні групи якостей, згідно з якими можливо виділити критерії для оцінки. Отже, забезпечуючи внутрішній структурно-логічний та причинно-наслідковий тип зв'язку між виділеними групами професійних якостей та необхідністю визначення критеріальної бази для їх діагностики, ми визначили три критерії для їх оцінки: діяльнісно-професійний; комунікативно-професійний та індивідуально-професійний.

Перший критерій – діяльнісно-професійний – характеризує першу групу професійних якостей перекладача (містить комплекс спеціальної професійної філологічної підготовки та має характерні ознаки включення людини до професійної діяльності), тобто це критерій, який відображає сформованість у студента когнітивного та філологічного запасу знань; допомагає оцінити загальний інтелектуальний розвиток.

До першої групи зараховуємо філолого-практичні якості, до яких належать мобілізація когнітивного запасу філологічних знань. Тобто перекладач має не просто вміти читати, писати та говорити як іноземною, так і рідною мовою, він має володіти нею досконало, знати її стилістичні, лексичні, граматичні та фонетичні тонкощі, вміти широко використовувати мовний потенціал у різних видах перекладу. Перекладач повинен бути культурологічно та лінгвокраїнознавчо ерудованим, здатним визначати контекстуальне значення повідомлення. Філолого-практичні якості перекладача розуміють у собі високу текстову культуру, вербальну лабільність, швидкість пошуку вербальних та перекладацьких рішень. Для успішної професійної діяльності перекладачі широко використовують комп'ютерні технології, тому для професійної діяльності дуже важливо вміти їх використовувати та застосовувати в практичній діяльності.

Другою важливою професійною рисою є інтелектуальні якості (високий рівень інтелектуального розвитку, розвинена словесно-логічна пам'ять, слухова пам'ять, розвинені розумові операції вичленовування, порівняння, аналізу, синтезу, класифікації, систематизації, абстрагування, конкретизації та ін.; вербальна інтуїція; прогнозування ймовірного смислу; прогнозування в оцінці ситуації й виборі способу дії при рецепції й осмисленні повідомлення; багатоканальність переробки інформації та ін.). Високий рівень інтелектуального розвитку перекладача передбачає, по-перше, швидкість його мовленнєво-розумових реакцій, тобто він має не просто вміти швидко говорити, але й швидко сприймати іноземну мову та знаходити еквіваленти рідною мовою. По-друге, перекладач постійно використовує різні види пам'яті, тому йому слід постійно її формувати та тренувати. По-третє, здатність переключатися від однієї мови на іншу та навпаки, для здійснення швидких розумових дій, які постійно виконують як у письмовому, так і в усному перекладі.

Другий критерій – комунікативно-професійний – відображає суть другої групи професійних якостей (містить комплекс комунікативних характеристик та визначає взаємини з іншими людьми), оцінює наявність інтерактивних вмінь, що визначають реалізацію комунікативної та колективної діяльності перекладача.

До другої групи відносимо: комунікабельність, яка характеризується ораторськими здібностями, високим рівнем мотивації до спілкування, здатністю встановлювати дружні контакти, партнерські відносини, особиста чарівність, етикет загальної поведінки. Комунікабельність є також важливим компонентом професійних якостей перекладача, ця риса є провідною у його професійній діяльності. У загальному розумінні це здатність встановлювати контакти, але для перекладача, перш за все, для здійснення комунікації йому слід розуміти свою роль як представника міжкультурного спілкування, бути толерантним, володіти високим рівнем адаптаційної мобільності та знаходити спільну мову з представниками різних культур. Хороший перекладач має не тільки знати іноземну мову, але й бути хорошим оратором, він повинен невимушено виступати та триматися на публіці, володіти мовою, вміти подати перекладений матеріал у найбільш вигідному стилі.

Чільне місце в ефективній роботі перекладача займає колективізм (уміння працювати в команді, етикет ділового спілкування, гнучкість, товариськість, відчуття ролі перекладача під час взаємодії з учасниками спілкування, я-концепція у взаємодії з учасниками спілкування, толерантність). Важливість цієї якості зрозуміла для усного перекладача, але письмовий перекладач, навіть працюючи фрілансером, повинен часто консультуватися та працювати в команді, якщо текст для перекладу розподілений між декількома перекладачами. Саме тому вміння працювати в команді, співпрацювати, товаришувати, знаходити спільну мову з іншими колегами, замовниками та роботодавцями, особиста чарівність, гнучкість сприятиме зростанню професійного рівня перекладача. Робота перекладача – це постійний контакт з іншими людьми або представниками інших культур, тому перекладачу дуже важливо прагнути до спілкування, розвивати екстрвертність.

Третій критерій – індивідуально-професійний – допомагає оцінити третю групу професійних якостей перекладача (містить комплекс індивідуальних та особових характеристик майбутнього фахівця), допомагає оцінити наявність виконавчих, мотиваційних та емоційно-вольових якостей перекладача.

До третьої групи відносимо такі якості: ділові якості, які характеризуються високою виконавською дисципліною, працездатністю, ініціативністю, акуратністю, організованістю, рішучістю, наполегливістю, спрямованістю до подолання труднощів та ін. Переклад вимагає від перекладача уміння організувати, планувати та аналізувати свою роботу самостійно, саме тому в нього повинні бути сформовані ділові якості, до яких ми зараховуємо сконцентрованість на поставленому завданні, висока працездатність, активність, самоаналіз, уміння працювати самостійно, організувати та планувати свою діяльність, високий самоконтроль, висока здатність до прийняття рішень та здатність досягати поставленої мети. Перекладацька професія розуміє постійний саморозвиток та самовдосконалення своїх професійних якостей, тому розвиток ділових якостей під час навчання дуже важливе, студент має зрозуміти, що ця професія вимагає постійної праці над собою, розширення філологічної грамотності та тематичних словників.

Продовжуючи цю думку та аналізуючи науково-педагогічну літературу, ми виділяємо ще одну професійно важливу рису – мотиваційна спрямованість (яка спрямована на стимулювання до постійного самовдосконалення перекладача, до набуття нових знань та вмінь, до високої мотивації до навчання та професійної діяльності). У студентів ще зі студентської лави повинно виробитися ціннісне та вмотивоване ставлення до навчання, до майбутньої професійної діяльності, до спілкування, все це виявляє величезний інтерес до професії. Саме мотивація стати найкращим, віра в себе та у свої можливості, прагнення до реалізації, адекватна самооцінка допоможуть у майбутньому професійному зростанні.

Емоційно-вольову стійкість багато науковців ставлять на головне місце серед професійних якостей перекладача (характеризується стійкістю до інтенсивних розумових напруг та роботи в екстремальних

умовах, низька втомлюваність, уміння управляти конфліктом та конфліктними ситуаціями та ін.). Довге та швидке говоріння, постійне переключення з однієї мови на іншу, постійне стеження за думкою іншої людини, під час перекладу, дуже часто призводять до перевтоми, накопичення стресу та психічних перевантажень. Емоційна стабільність, уміння володіти собою в різноманітних, навіть у досить критичних ситуаціях, збалансовані процеси збудження та гальмування, уміння керувати своїми фізичними та психічними станами передбачатиме високу витримку, вольову стабільність, раціональність, наполегливість, цілеспрямованість, вміння перемагати та знаходити вихід із складних ситуацій. Усе життя перекладача – це безперервна самостійна робота з підтримання й підвищення свого професійного рівня, тому звичка працювати над собою має вироблятися ще під час навчання у ВНЗ.

Ми не стали відходити від уже традиційної схеми розподілу шкали виміру критерію на три рівні. Трирівнева шкала для оцінки професійних якостей у майбутніх перекладачів є, на нашу думку, найбільш зручною для інтерпретації та порівняння отриманих у ході діагностики даних. Отже, ми визначили три рівні сформованості професійних якостей у майбутніх перекладачів, які отримали назви: низький рівень – фрагментарне вираження необхідних якостей або відсутність необхідних якостей, або наявність у студентів необхідних якостей залежить від ситуативних факторів, адаптуються вони тільки до неускладнених умов; достатній рівень – більш глибоке володіння професійними якостями, що спрямовані на розв'язання професійної діяльності, самоорганізованість, прагнення до удосконалення професійних якостей; високий рівень – високий рівень самовизначення професійних якостей, розуміння їх особливостей, самостійність та самоорганізованість [147].

Достовірність даних про рівень сформованості професійних якостей у майбутніх перекладачів можливо отримати за умови дотримання таких принципів: принцип анонімності – дані респондентів не мають бути оприлюднені, студентам не потрібно вказувати свої дані; принцип «незалежності» – анкетування студентів має проводитися не викладачем, куратором, який працює зі студентами, а третьою особою (людиною, яка є незалежною та незацікавленою в оцінці студентами своїх професійних якостей). Такою людиною може бути працівник кафедри, який не працює зі студентами, лаборант кафедри, працівник деканату, тобто модератор, який обраний для проведення діагностики; принцип об'єктивності результатів – два попередні принципи будуть впливати на органічність третього принципу. А отже, анонімність та незацікавленість модератором даними, які фіксують студенти стимулює до щирості у відповідях. Принцип обізнаності студентів – перед проведенням опитування необхідно ознайомити студентів з професійними якостями перекладача та чітко розтлумачити завдання, які потрібно виконати.

Отже, проведення такої діагностики вимагає дотримання дослідником відповідної процедури – розв'язання низки завдань, вирішення кожного з яких наближає до кінцевої мети – діагностику рівня сформованості професійних якостей в майбутніх перекладачів. Перше, підготовка тексту анкети, що обов'язково має включати: інструкцію для студентів; шкалу оцінювання; наведення трактувань незнайомих термінів у тексті анкети. Друге, виявлення кола викладачів (працівників кафедри), які працюють зі студентами (майбутніми перекладачами) та визначення «модератора» опитування (людини, яка має проводити опитування в певній академічній групі. Третє – з'ясування кількості студентів, що мають брати участь у опитуванні та підготовка відповідної кількості анкет. Останнє – опрацювання результатів анкетування із залученням експерта для підбиття підсумків.

Визначивши змістовні характеристики критеріїв та рівнів для оцінки сформованості професійних якостей у майбутніх перекладачів, з'ясувавши головні принципи для проведення діагностики, ми звернулися до пошуку інструментарію, який би максимально достовірно та зручно надав нам необхідну для аналізу інформацію.

Отже, розпочнемо засоби з'ясування реального рівня сформованості професійних якостей у майбутніх перекладачів за першим виділеним нами критерієм (діяльнісно-професійним). І в першу чергу, слід використовувати розповсюджений тест «Структура інтелекту» Р.Амтхауера [2, с. 342–370]. Зазначений тест дає можливість оцінити рівень загального інтелекту у студентів, а саме їх здатність до: систематизації; актуалізації знань, спрямованих на вирішення необхідних завдань: узагальнення; абстрагування; логічного висновку; оперування різними видами пам'яті у тому числі і вербальної; з'ясування рівня наглядного мислення. А також тест «Вербальний інтелект» Г.Айзенка [3, с.35–46], який оцінює здібності до оперування вербальним матеріалом та оцінює різноманітні лінгвістичні навички. Найбільш складною, на нашу думку, є оцінка філологічної грамотності майбутніх перекладачів. Саме тому його слід розробляти згідно з загальним рівнем філологічної підготовленості студентів. Тест-анкета повинен включати завдання для діагностики рівня їх граматичної, лексичної, фонетичної та стилістичної грамотності, а також розповсюджену в перекладачів вправу «луно-повтор» (суть якої полягає в тому, що викладач читає текст рідною або іноземною мовою, роблячи невеликі зупинки, у цей час студент має проговорювати повідомлення, яке читається з інтервалом у 2–3 слова). А також до тесту мають додаватися анкетні питання щодо знань про комп'ютерні програми та про їх застосовність у перекладацькій діяльності.

Методика визначення рівня сформованості за другим комунікативно-професійним критерієм, яке доцільно здійснювати тестуванням. Для визначення рівня міжособових відносин слід використовувати тест «Методика міжособистісних відносин» Т.Лірі. Також для розробки анкети можна використовувати тести, які широко використовуються в мережі Інтернет: «Чи приємно з вами спілкуватися?», «Чи комунікабельні Ви?», «Оцініть свої ораторські здібності?», «Чи Ви оратор?», які дають можливість оцінити: ораторські здібності, адаптаційну мобільність, контактність, колективізм, комунікабельність.

Для діагностики третього критерію індивідуально-професійного ефективно здійснювати за допомогою тестів Е.Ільїна «Характеристики емоційності» [4, с. 549–550], «Опитувальник для виявлення вираженості самоконтролю в емоційній сфері, діяльності й поведінці» [5, с. 253–256]; розроблений Г.Никифоровим, В.Васильєвим і С.Фірсовою «Методика діагностики емоційності» [5, с. 540–542]; тест Г.Айзенка «Самооцінка психічних станів» [6, с. 368-374]; методику «Тривожність студента» [4, с. 566–567], яка є модифікацією опитувальника Ж.Тейлора, опитувальник для «Виявлення самоконтролю в емоційній сфері»; «Вивчення опору перешкодам» [5, с. 256–259]; «Методика агресивної поведінки», розроблена Е.Ільїним і П.Ковальовим [там само, с. 259–261]; тест О.Реана «Мотивація до успіху та страху перед невдачею»; Т.Єлєрса «Мотивація до успіху». Ці тести слід адаптувати та виділити питання, які стосуються оцінки: організованості, працездатності, самостійності під час виконання діяльності, самоконтролю, самокритичності, здатності доводити до кінця почате, уміння самостійно аналізувати та виправляти помилки, самоповага та адекватна самооцінка, прагнення до самореалізації, уміння володіти собою, стресостійкість, наполегливість, уміння керувати своїми фізичними та психологічними станами, рішучість, та ін.

Узагальнюючи результати, ми дійшли висновку, що діагностика рівня сформованості професійних якостей майбутніх спеціалістів є невід'ємною складовою системи моніторингу якості освіти у ВНЗ. Визначені нами критерії дають можливість ефективно здійснити діагностику професійних якостей перекладача: діяльнісно-професійний (оцінює філолого-практичні та інтелектуальні якості), комунікативно-професійний (діагностує комунікабельність та колективізм), індивідуально-професійні (аналізує ділові, емоційно-вольові якості та мотиваційну спрямованість). Визначені принципи та етапи організації та проведення процедури діагностики професійних якостей у майбутніх перекладачів. За виділеними нами критеріями визначений діагностичний інструментарій, який дає можливість підготувати, провести та опрацювати результати діагностики.

Безперечно, представлене дослідження не вирішує всього комплексу проблем, пов'язаного із моніторингом процесу формування професійних якостей у майбутніх перекладачів. Подальший науковий пошук у даному напрямку, на нашу думку, має полягати в розробці ефективних умов, упроваджених у навчально-виховний процес, що сприятиме підвищенню рівня сформованості професійних якостей майбутніх перекладачів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Загвязинский В. И. Методология и методы психолого-педагогического исследования: учеб. пособ. [для студентов педагогических специальностей] / Загвязинский В. И., Атаханов Р.А. – М. : Академия, 2001. – 208 с.
2. Елисеєв О.П. Практикум по психологии личности / Елисеєв О.П. – СПб. : Речь, 2003. – 560 с.
3. Айзенк Г. Вербальный тест интеллекта Г.Айзенка (Тест IQ) / Айзенк Г. // Альманах психологических тестов – М. : Изд-во КСП, 1995. – 478 с.
4. Ильин Е.П. Эмоции и чувства / Е.П. Ильин. – СПб. : Питер, 2001. – 752 с.
5. Ильин Е.П. Психология воли / Е.П. Ильин. – СПб. : Питер, 2000. – 288 с.
6. Носенко Э.Л. О возможности оценки эмоциональной устойчивости человека по характеристикам его речи / Э.Л. Носенко // Вопросы психологии. – 1977. – №3. – С. 46–56.